

*Сергій Кокін,
Олександр Пшенніков,
(Київ)*

БЕЗ СТРОКУ ДАВНОСТІ

*(До 60-річчя «викриття» органами НКВС
«Військово-фашистської змови у Червоній Армії») **

У попередньому номері журналу опублікована перша частина підготовленої нами тематичної добірки документів з архівних кримінальних справ репресованих у 1936-1937 роках військових керівників Київського військового округу. Нагадаємо, що мета цієї публікації полягає в тому, щоб ознайомити читачів із змістом згаданих архівних кримінальних справ, які зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України.

За час, що минув після передачі авторами першої частини добірки документів до журналу, ситуація навколо вивчення теми репресій 1936-1937 років проти військовослужбовців практично не змінилася. Навпаки, ми переконалися, що, так би мовити, законсервований стан розробки цієї теми сучасною українською історіографією майже адекватний стану вивчення її й в інших країнах, зокрема у Росії.

Підтвердженням цього є, наприклад, стаття наукового співробітника Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства архівної справи М.І.Мельтюхова «Репрессии в Красной Армии: итоги новейших исследований», яка була надрукована у російському журналі «Отечественная история»¹. У статті констатується зниження протягом 90-х років інтересу фахівців до проблеми репресій проти військовослужбовців та різке скорочення кількості досліджень з даної тематики.

Аналізуючи цю статтю, ми звернули увагу на оцінку автором динаміки джерельної бази досліджень, що з'явилися останнім часом у Росії. М.І.Мельтюхов вважає, що за останнє десятиліття ця база розширилася дуже несуттєво. Іншими словами, до наукового обігу введено занадто мало нових документальних джерел про репресії проти військовослужбовців.

Серед вагомих документальних публікацій автор назвав три: свідчення головного фігуранта у справі «Військово-фашистської змови у Червоній Армії» маршала М.М.Тухачевського², довідку про перевірку обвинувачень, висунутих у 1937 р. проти М.М.Тухачевського, Й.Е.Якіра та інших військових діячів³, виступ Й.В.Сталіна на засіданні Військової ради при наркомі оборони СРСР від 2 червня 1937 р.⁴. Ось, власне, і все.

На наш погляд, саме нестачею документальних джерел обумовлюються відсутність в сучасній історіографії (як в російській, так і в українській) вичерпних відповідей на питання про причини і наслідки

---

* Продовження. Початок див. № 1/2 за 1997 р.

репресій проти військових керівників Червоної Армії, про характер взаємовідносин армійського і державно-політичного керівництва СРСР протягом 20-30-х років та т.ін.

Ми сподіваємося, що результативному науковому пошуку та більш чіткому формулюванню цих відповідей буде сприяти і наша робота. Адже значення документів з архівних кримінальних справ як цінного історичного джерела неодноразово підкреслювалося учасниками науково-практичної конференції «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання» (відбулася у Києві 23 жовтня 1997 р.). Спираючись на результати роботи цієї конференції, можна стверджувати, що широка видавнича діяльність державних архівів повинна сприяти розв'язанню досить складної проблеми раціонального сполучення правових та архівознавчих вимог до збереження архівних документів як загальнонаціонального надбання з потребами їх активного використання дослідниками.

Отже, публікація і наукове опрацювання документальних матеріалів з архівних кримінальних справ репресованих військовослужбовців є необхідною умовою подальшого успішного розвитку сучасної історіографії, а також архівно- та джерелознавства. Звертаємо увагу читачів, що ми свідомо ставили перед собою лише перше завдання, а саме – опублікувати документи, яких ще й досі немає в науковому обігу. Звичайно, ці документи повинні розглядатися у комплексі з іншими джерелами. За умовою такого розгляду перед дослідниками досить чітко вимальовуються деякі причинно-наслідкові зв'язки трагічних подій навколо військовослужбовців Червоної Армії у 1936-1937 роках.

Зокрема, якщо проаналізувати наведені у попередньому номері журналу документи з архівної кримінальної справи комдива Д.А.Шмідта та зіставити їх з іншими даними, то дійдемо до таких висновків.

У 1934-1936 роках у Й.В.Сталіна та його оточення ще не виникало негайної потреби або задуму розпочати репресії проти значної частини вищих військових керівників Червоної Армії. Для цього не було не тільки реальних підстав, але, мабуть, і більш-менш сприятливих обставин. Головна увага компартійно-державного апарату приділялась тоді боротьбі з колишніми лідерами та рядовими учасниками антисталінських опозицій 20-х років – троцькістської та зинов'євської. Масові репресії проти військовослужбовців певним чином стали наслідками саме цієї боротьби. Тому спробуємо схематично прослідкувати, яким же був розвиток подій.

Наприкінці грудня 1934 р. у зв'язку з вбивством першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С.М.Кірова відбувся судовий процес у справі так званого «Ленінградського центру». В обвинувальному висновку стверджувалося, що «у період 1933-1934 років у Ленінграді з числа колишніх учасників зинов'євсько-антирадянської групи зорганізувалася і діяла підпільна контрреволюційна терористична група, яка поставила собі за мету дезорганізувати керівництво Радянської влади, змінити у такій спосіб

теперішню політику у душі так званої зинов'євсько-троцькістської платформи». До складу цієї «групи» або «центру» начебто входили 14 осіб – колишніх комсомольських керівників. До них був віднесений і Л.В.Ніколаєв, якого було визнано безпосереднім вбивцею С.М.Кірова. 29 грудня 1934 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила всіх обвинувачуваних до розстрілу, вирок було негайно виконано ⁵.

Це стало початком нових масових репресій проти колишніх опозиціонерів. Зокрема, у січні-лютому 1935 р. лише у Ленінграді органами НКВС було заарештовано 843 зинов'євця ⁶. А у Москві 15-16 січня 1935 р. відбувся судовий процес у справі так званого «Московського центру». До суду було притягнуто 19 осіб і серед них двох колишніх членів Політбюро ЦК ВКП(б) Г.Є.Зинов'єва і Л.Б.Каменєва. Їм була інкримінована активна участь у троцькістсько-зинов'євській опозиції, створення підпільної контрреволюційної організації, мета якої полягала у замші вищого керівництва СРСР шляхом здійснення терористичних актів проти окремих його представників. Але слідству вкрай бракувало доказів. Тому за вирокком Військової колегії Верховного Суду СРСР обвинувачуваних було засуджено лише до різних строків ув'язнення: Г.Є.Зинов'єва – до 10 років, Л.Б.Каменєва – до 5 років і т.д. ⁷.

Щодо України, то, враховуючи місцеву політичну специфіку, боротьба тут велася проти «залишків розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів». Так, восени 1934 р., тобто ще до вбивства С.М.Кірова, провадилося слідство у справі так званої «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні». По справі проходило 25 осіб, але серед них не було жодного військовослужбовця Червоної Армії. Найбільш відомого обвинуваченого у цій справі Ю.М.Коцюбинського рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. було звільнено з посади голови Держплану УСРР, виведено із складу ЦК КП(б)У та відправлено до Москви у розпорядження ЦК ВКП(б) ⁸.

Після вбивства С.М.Кірова та проведення судових процесів у справах «Ленінградського центру» і «Московського центру» подальша доля учасників опозицій 20-х років визначалася вимогами, висунутими ЦК ВКП(б) до всіх партійних організацій у закритому листі від 18 січня 1935 р. ⁹. Цей лист-директива став прямою вказівкою до підготовки та розгортання нових репресій проти колишніх опозиціонерів. Не була винятком і Україна. У січні 1935 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.А.Балицький зробив спеціальне повідомлення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У про першочергові завдання, що стояли з цього приводу перед співробітниками НКВС республіки.

Серед цих завдань він назвав «перекидання колишніх активних троцькістів і зинов'євців з великих промислових міст (Донбас, Харків, Дніпропетровськ, Київ, Одеса) в інші міста і райони», «складання списків виключених у 1926-1928 рр. за належність до троцькістів і троцькістсько-

зинов'євського блоку» тощо ¹⁰.

Новий поштовх отримала і справа т. з. «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні». Зокрема, у січні 1935 р. Ю.М.Коцюбинського за рішенням ЦК ВКП(б) було заслано з Москви до Алма-Ати, а 27 лютого 1935 р. його як «керівника всеукраїнського троцькістського центру» було заарештовано ¹¹. 1 квітня 1935 р. за постановою Особливої наради при НКВС СРСР 24 інших особи, що проходили по цій справі, були засуджені до різних строків ув'язнення та заслання. Справа Ю.М.Коцюбинського була виділена окремим провадженням, і 17 травня 1935 р. постановою тієї ж наради його було заслано строком на 5 років у с. Каргасок Західно-Сибірського краю ¹². На цьому закінчився перший етап боротьби з колишніми опозиціонерами в УСРР.

Його завершенням у масштабах всього Радянського Союзу можна вважати проведення у липні 1935 р. судового процесу у так званій «Кремлівській справі». За матеріалами слідства «у 1933-1934 рр. серед частини службовців урядової бібліотеки і комендатури Кремля утворилися контрреволюційні групи, які поставили собі на меті підготовку до здійснення терористичних актів проти керівників ВКП(б) і Радянського уряду і в першу чергу проти Сталіна» ¹³. Діяльність цих груп начебто стимулювалася «одним з організаторів і керівників колишньої зинов'євської підпільної контрреволюційної групи» Л.Б.Каменєвим.

Звернемо увагу на той факт, що серед 111 обвинувачених була ціла група – 16 осіб – співробітників комендатури Кремля і військовослужбовців. Серед них – помічники коменданта Кремля В.Г.Дорошин і І.Ю.Павлов, секретар для доручень при коменданті Кремля О.І.Синелобов, комендант Великого Кремлівського палацу І.П.Лук'янов, начальник Протиповітряної оборони Кремля П.І.Житомирський, заступник начальника відділу розвідувального управління РСЧА М.М.Рябінін і начальник відділення цього управління М.К.Чернявський.

Всіх їх разом з іншими притягнутими за цією справою було засуджено у два прийоми: спочатку 14 липня 1935 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила 80 чоловік до різних строків ув'язнення та заслання, а потім 27 липня 1935 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР визначила більш суворі покарання для інших 30 осіб. Зокрема, Л.Б.Каменєва було засуджено до 10 років ув'язнення, а двох представників групи співробітників комендатури Кремля і військовослужбовців – до розстрілу (О.І.Синелобова і М.К.Чернявського) ¹⁴.

Одним з узагальнюючих показників масштабів репресій проти військовослужбовців – учасників внутрішньопартійних опозицій може бути такий: за словами наркома оборони СРСР К.С.Ворошилова, у 20-ті – першій половині 30-х років з лав Червоної Армії було звільнено 5 тисяч колишніх опозиціонерів ¹⁵. Частина з них була засуджена, частина залишалася на волі.

Початок нового етапу боротьби з учасниками опозицій, вірогідно, був пов'язаний з тим, що у середині 1935 р. секретар ЦК ВКП(б) М.І.Єжов дав вказівку керівництву НКВС СРСР активізувати репресії проти колишніх троцькістів, розшукати і ліквідувати організаційний центр троцькістів, який нібито існував, але не був виявлений. Органи НКВС почали посилену оперативну розробку троцькістів як тих, що знаходилися на волі, так і тих, що вже відбували покарання на засланні або у місцях позбавлення волі¹⁶.

В УСРР ці заходи також проводилися, але зовсім не такими ударними темпами і не в таких масштабах, як це було, наприклад, у випадках з «націоналістами». Як повідомляв секретар ЦК КП(б)У П.П.Постишев у доповіді на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся наприкінці січня 1936 р., з 33494 чоловік, виключених з партії під час «перевірки партійних документів», органами НКВС УСРР було заарештовано 2211 осіб, з них 922 «націоналісти» та 213 «троцькістів»¹⁷.

На пояснення цього дисбалансу в історичній літературі існує небезпідставна версія про навмисне стримування репресій проти «троцькістів» з боку деяких керівників НКВС УСРР, зокрема начальника Секретно-політичного відділу Б.В.Козельського. Врешті-решт, це навіть могло стати однією з причин його самогубства 2 січня 1936 р. та призвело згодом до інкримінування йому створення троцькістської організації безпосередньо в органах НКВС УСРР¹⁸.

Як би там не було, але певна частина згаданих П.П.Постишевим 213-ти «троцькістів» була заарештована протягом першого місяця після смерті Козельського. Без цієї частини цифра «троцькістів» була б ще меншою. Адже у січні – на початку лютого 1936 р. у Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Горькому та інших містах СРСР додатково було заарештовано понад 100 колишніх троцькістів, яких обвинувачували у контрреволюційній і терористичній діяльності¹⁹. Але цього, мабуть, було ще замало.

9 лютого 1936 р. НКВС СРСР в особі заступника наркома Г.Є.Прокоф'єва направив на місця директиву з вимогою повної ліквідації троцькістсько-зинов'євського підпілля і терористичних груп, які нібито існували в країні. В результаті кількість заарештованих почала стрімко зростати і у квітні 1936 р. становила вже 508 осіб²⁰. Серед них були і окремі колишні військовослужбовці, що обіймали у минулому відповідальні посади у Червоній Армії.

Так, 17 квітня 1936 р. заарештовано М.І.Муралова, який у роки громадянської війни був членом революційних військових рад 3-ої і 12-ої армій, Східного фронту, а у повоєнний час – командуючим військами Московського та Північно-Кавказського військових округів²¹. Незабаром така ж доля спіткала С.В.Мрачковського, який у 1920-1925 роках був командуючим військами Приуральського, а згодом Західно-Сибірського військових округів²².

У травні 1936 р. до Москви для допитів було доставлено ще одного

заарештованого – О.Ю.Дрейцера. У роки громадянської війни він обіймав посади комісара полку, бригади, дивізії. Невдовзі йому випало відіграти одну з головних ролей у подальшій трагічній долі деяких його знайомих і друзів – як колишніх військовослужбовців, так і тих, що продовжували службу у лавах Червоної Армії (того ж Д.А.Шмідта та інших)²³.

Водночас слідство знову повернулося до справи «керівника всеукраїнського троцькістського центру» Ю.М.Коцюбинського. 27 травня 1936 р. за постановою Особливої наради при НКВС СРСР «за контрреволюційну троцькістську діяльність» він був ув'язнений до виправно-трудового табору терміном на 5 років²⁴. Але то виявився ще не останній акт життєвої драми цієї людини.

Що ж стосується військовослужбовців, то до липня-серпня 1936 р. арешти цієї категорії осіб були ще вельми поодинокими. У липні-серпні ситуація почала змінюватися. Значною мірою це було пов'язано з ходом слідства у справах так званих «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру» та «Паралельного антирадянського троцькістського центру». О.Ю.Дрейцер, С.В.Мрачковський та інші заарештовані почали давати потрібні слідчим свідчення про існування в країні розгалуженої нелегальної троцькістської (або троцькістсько-зинов'євської) терористичної організації і, зокрема, військово-троцькістської організації в армії. Відразу ж почалися арешти людей, яких вони називали членами цієї організації.

5 липня 1936 р. у Києві було затримано (а фактично заарештовано) і незабаром відправлено до Москви командира 8-ої окремої механізованої бригади Київського особливого військового округу комдива Д.А.Шмідта. Майже одночасно відбувся арешт начальника штабу Київської авіабригади КОВО комбрига Б.І.Кузьмичова²⁵.

14 серпня 1936 р. у Ленінграді було заарештовано і відправлено до Москви заступника командуючого військами Ленінградського військового округу комкора В.М.Примакова, а 20 серпня у Москві – військового аташе при політичному представництві СРСР у Великобританії комкора В.К.Путну²⁶.

Шмідт Дмитро Аркадійович

У серпні-вересні 1936 р. список заарештованих поповнили також заступник командуючого військами Харківського військового округу комкор С.А.Туровський; командир 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії, нещодавно переведений в Україну, комдив М.Й.Зюк; комендант і військовий комісар Летичівського укріпленого району і начальник Управління військово-будівельних робіт КОВО комдив Ю.В.Саблін та ін.²⁷

Майже всіх цих заарештованих слідчі деякий час намагалися «пристебнути» до справ згаданих «центрів», але це виявилось марним. Так, Д.А.Шмідт вперше «зізнався» у своїй участі у «терористичній троцькістській організації» тільки 22 серпня 1936 р., а згодом відмовився від цих свідчень²⁸. Така і навіть більш стійка поведінка під час слідства була типовою й для більшості інших військовослужбовців. В.М.Примаков, наприклад, не визнавав себе винним протягом майже 9-ти місяців²⁹.

Все це надзвичайно ускладнювало завдання слідчих. Тому наступні великі судові процеси над колишніми опозиціонерами також пройшли майже без залучення заарештованих командирів Червоної Армії.

19-24 серпня 1936 р. у Москві Військова колегія Верховного Суду СРСР розглянула у відкритому судовому засіданні справу так званого «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру». До суду було притягнуто 16 осіб, але військовослужбовців серед них не було. Головні обвинувачені у цій справі Г.Є.Зинов'єв, Л.Б.Камен'єв, Г.Є.Євдокимов, І.П.Бакаєв, С.В.Мрачковський, В.А.Тер-Ваганян, І.Н.Смирнов були визнані винними, по-перше, у створенні за директивами Л.Д.Троцького об'єднаного троцькістсько-зинов'євського терористичного центру для здійснення вбивства керівників ВКП(б) і Радянського уряду; по-друге, у підготовці та здійсненні за допомогою лєнінградської підпільної терористичної групи вбивства С.М.Кірова; по-третє, у створенні терористичних груп для вбивства Й.В.Сталіна, К.С.Ворошилова, А.О.Жданова, Л.М.Кагановича, Г.К.Орджонікідзе, С.В.Косіора та П.П.Постишева. Ю.О.Дрейцеру та іншим інкримінувалася активна участь у підготовці вбивства керівників ВКП(б) і Радянського уряду. 24 серпня всіх 16 підсудних було засуджено до розстрілу, а наступного дня розстріляно³⁰.

Досить показовим є той факт, що висновки у цій справі заздалегідь були зроблені у закритому листі ЦК ВКП(б) до партійних комітетів від 29 липня 1936 р. У листі стверджувалося, що наприкінці 1932 р. утворився блок троцькістської і зинов'євсько-камен'євської груп. Їх об'єднаний центр через І.Н.Смирнова і С.В.Мрачковського мав зв'язок з Л.Д.Троцьким, від якого Смирнов отримав вказівки про підготовку вбивства Сталіна (наводилися свідчення Г.Є.Зинов'єва від 23-25 липня 1936 р.). Крім того, наприкінці вересня 1934 р. близька до Грецького людина, колишній співробітник його особистої охорони Ю.О.Дрейцер, також отримав письмову директиву Троцького про підготовку терористичних актів проти Сталіна і Ворошилова

(цитувалися свідчення Мрачковського від 4 липня 1936 р. та Дрейцера від 23 липня цього ж року).

Далі йшлося про те, що для здійснення теракту проти Ворошилова були створені дві групи. Одну з них організував Дрейцер, залучивши до неї як безпосередніх учасників і виконавців теракту колишніх активних троцькістів командирів Червоної Армії Д.А.Шмідта і Б.І.Кузьмичова. Останні особисто дали на це згоду і діяльно готувалися до теракту протягом 1935-1936 років. (За свідченням Мрачковського від 19-20 липня 1936 р., ще у середині 1934 р. Дрейцер йому доповідав про підготовку вбивства Ворошилова, виконавцем якого повинен був стати Шмідт).

Така версія була викладена у закритому листі ЦК ВКП(б)³¹. Як мали можливість переконатися читачі попереднього номера журналу, ця ж версія, відрізняючись лише у деяких нюансах, розроблялася й у першій частині кримінальної справи Д.А.Шмідта. Зокрема, там йшлося про те, що навесні 1934 р. Мрачковський доручив Дрейцеру активізувати свої зв'язки у Червоній Армії, щоб знайти потрібних людей для здійснення вбивства Ворошилова. Зрештою, Дрейцер і Мрачковський зупинили свій вибір на Шмідті і Кузьмичові, які їм були відомі як такі, що після 1927 р. формально відійшли від троцькізму, але у своїх поглядах залишилися на троцькістських позиціях.

Наприкінці травня 1935 р. у Києві відбулася зустріч Дрейцера із Шмідтом. Дрейцер розповів Шмідту про одержання ним у вересні 1934 р. особистого листа від Троцького з директивою вбити Сталіна і Ворошилова та про аналогічні завдання, поставлені перед ним Мрачковським. Шмідт погодився взяти на себе здійснення вбивства Ворошилова. Саме такі свідчення Дрейцера від 2 липня 1936 р. та Мрачковського від 19 липня цього ж року навели слідчі Шмідту під час допиту 28 липня 1936 р. Це ж стверджував Дрейцер і під час очної ставки з Шмідтом 8-10 серпня. Шмідт ці свідчення спростував³².

Але слідчі послідовно продовжували розробку своєї версії, поглиблюючи історію «злочину» і розширюючи коло його «співучасників». У протоколі допиту Шмідта від 22 серпня 1936 р. вперше було зафіксовано його зізнання у своїй участі у терористичній троцькістській організації. З його свідчень випливало, що він був втягнутий до троцькістської організації у 1927 р. Ця організація мала свій військовий центр, який керував контрреволюційною роботою у частинах Червоної Армії.

До керівництва центру тоді входили Ю.О.Дрейцер, Сергій Бройдо (колишній комісар 2-го кінного корпусу), Я.О.Охотников (колишній ад'ютант Й.Е.Якіра), В.К.Путна (колишній командир 27-ї стрілецької дивізії), М.Й.Зюк (командир 25-ї Чапаївської стрілецької дивізії), Іван Леонов (колишній комісар корпусу Червоного козацтва), Бакши (у 30-ті роки – командир механізованого корпусу у Ленінграді), Б.І.Кузьмичов (у роки громадянської війни – ад'ютант Примакова) і Борис Булатов.

Якір Йона Емануїлович

1896-1937

Крім того, до тих, з ким Дрейцер начебто підтримував організаційний зв'язок у 30-ті роки, був віднесений комкор С.А.Туровський. У протоколі допиту Шмідта від 31 серпня 1936 р. до учасників троцькістської організації у Червоній Армії були ще додані комдив Ю.В.Саблін і комбриг О.Ю.Зубок (командир 30-ї стрілецької дивізії), а у протоколі від 27 вересня 1936 р. – член Військової ради і начальник Політуправління Харківського військового округу армійський комісар 2-го рангу С.М.Кожевников та його перший заступник корпусний комісар М.А.Савко ³³.

Таке коло «змовників» фігурує у першій частині архівної кримінальної справи Д.А.Шмідта, яка хронологічно відноситься до 1936 року. До речі, у своєму зверненні до Сталіна від 6 квітня 1937 р. всі ці свідчення Шмідт назвав стовідсотковою брехнею ³⁴.

Впертість заарештованих військовослужбовців і спроби їх захисту перед керівництвом країни з боку колег (командуючого військами КОВО Й.Е.Якіра тощо ³⁵) деякою мірою спричинили тимчасову затримку у просуванні кримінальних справ до стадії судового розгляду. До того ж слідство чомусь не намагалося пов'язати кримінальні справи військовослужбовців, заарештованих в Україні, із справою «керівника всеукраїнського троцькістського центру» Ю.М.Коцюбинського або справою «Троцькістсько-терористичної організації на Україні».

Навряд чи цьому завадила підготовка нової гучної загальносоюзної справи «Паралельного антирадянського троцькістського центру». У цій справі 26 липня 1936 р. було заарештовано першого заступника наркома лісової промисловості СРСР Г.Я.Сокольников, 17 серпня – заступника

начальника Головного управління шосейних шляхів НКВС СРСР Л.П.Серебрякова, 12 вересня – першого заступника наркома важкої промисловості СРСР Ю.(Г.)Л.Пятакова, 16 вересня – завідуючого бюро міжнародної інформації ЦК ВКП(б) К.Д.Радека та інших осіб³⁶.

За матеріалами слідства Пятаков начебто керував з московського «Паралельного центру» діяльністю «Троцькістської організації на Україні», передавав її лідерам Ю.М.Коцюбинському, М.В.Голубенку та іншим директиву Л.Д.Троцького про «перехід до шкідництва»³⁷. Зазначимо, що в архівній кримінальній справі Шмідта є сюжети про його зустрічі з Радеком і Голубенком³⁸, але навіть ці виявлені слідством «організаційні зв'язки» не мали судових наслідків для Шмідта, чого не можна сказати про зв'язки Пятакова і Коцюбинського.

5 жовтня 1936 р. у Сибіру співробітники НКВС знову заарештували Коцюбинського і доставили його для продовження слідства спочатку до Москви, а потім до Києва³⁹. 7 жовтня йому було пред'явлено чергове обвинувачення в тому, що він здійснює керівництво контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією в Україні. Стверджувалося, що «за його завданням і під керівництвом троцькістсько-терористичного центру у Москві організаційно велася підготовка до терористичних актів над керівниками Комуністичної партії і Радянської влади. Коцюбинський здійснював зв'язок з союзним троцькістсько-терористичним центром у Москві через члена центра Пятакова»⁴⁰.

На думку відомих вчених Р.Я.Пирога і Ю.І.Шаповала, у такій спосіб співробітники НКВС формували «заколотницьку периферію», наявність якої мала переконати всіх у серйозності задумів «контрреволюціонерів» з московського «Паралельного центру»⁴¹. Але, наголосимо ще раз, до цієї «периферії» не були включені заарештовані військовослужбовці. Жодного з них, а також Ю.М.Коцюбинського, не було, наприклад, серед 37 осіб, яких 21 жовтня 1936 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила до розстрілу з конфіскацією майна у справі «Троцькістсько-терористичної організації на Україні». Головні кадри цієї «організації» становили науковці і викладачі вузів (професори М.І.Мухін, М.А.Нирчук, Я.С.Розанов, Г.Г.Звада, Л.Я.Штрум, Г.Н.Лозовик, Л.Б.Чернін, Є.І.Перлін та ін.) та господарські працівники (Б.С.Раппорт-Дар'їн, Г.А.Берсен, І.Д.Жуков, Й.О.Гольденберг, П.В.Калашников, Й.Я.Покрасов та ін.)⁴².

Так само не було командирів Червоної Армії і серед 17 осіб, яких було засуджено у справі «Паралельного антирадянського троцькістського центру». 23-30 січня 1937 р. у Москві Військова колегія Верховного Суду СРСР розглянула цю справу у відкритому судовому засіданні. Згідно з її вироком 13 осіб – Ю.(Г.)Л.Пятакова, Л.П.Серебрякова, М.І.Муралова та інших – було засуджено до розстрілу; трьох, в тому числі Г.Я.Сокольникові і К.Б.Радека, – до 10 років ув'язнення і одного – до 8 років. (У травні 1939 р. Сокольникові і Радека вбили сокамерники у в'язниці, а ще двох засуджених

у цій справі було розстріляно у 1941 р.)⁴³.

До цього слід додати, що окрім учасників «Контрреволюційної троцькістської організації» та «Троцькістсько-терористичної організації», засуджених відповідно 1 квітня 1935 р. і 21 жовтня 1936 р., ще 15 чоловік за участь у так званому «Об'єднаному троцькістсько-націоналістичному блоці на Україні» (він мав також назву «Бойова організація») за постановами Особливої наради при НКВС СРСР від 27 квітня, 26 червня, 3 вересня і 13 жовтня 1936 р. було ув'язнено у виправно-трудова табори на 5 років кожного (одного – на 3 роки)⁴⁴.

Згідно з обвинувальним висновком та іншими документами «Бойова організація» була «складовою частиною широко розгалуженої контрреволюційної організації, що являла собою політичний і організаційний блок решток розгромлених троцькістів, українських націоналістів і меншовиків, створений на основі індивідуального терору, як основного засобу політичної боротьби, й готувала терористичні акти проти керівників партії й уряду на Україні»⁴⁵.

Деякі «керівники» і «найбільш активні учасники» цієї «організації» (М.А.Нирчук, Н.В.Білярчик, Г.Г.Звада та ін.) потім були засуджені ще і у справі «Троцькістсько-терористичної організації», а інші (Є.С.Шабліовський, Л.Л.Розен, В.М.Волков та ін.) репресовані позасудовими органами по окремих кримінальних справах. Частина з них у 1937-1938 рр. за тими ж обвинуваченнями було знову репресовано і розстріляно⁴⁶.

І, нарешті, 8 березня 1937 р. відбулося закрите судове засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР, яке поставило крапку у справі Ю.М.Коцюбинського: його було засуджено до розстрілу і того ж дня розстріляно⁴⁷. Можна вважати, що на цьому завершився умовний другий етап боротьби з колишніми троцькістами в Україні.

Третій етап торкнувся повною мірою і вищих командирів Червоної Армії, і багатьох керівників компартійно-державного апарату, і самих співробітників НКВС. Поштовхом до посилення репресій в армії став Пленум ЦК ВКП(б), що відбувся 23 лютого – 5 березня 1937 р. У своєму заключному слові на Пленумі Голова Ради Народних Комісарів СРСР В.М.Молотов, кажучи про стан справ в армії, констатував, що на той момент там були виявлені незначні симптоми «шкідницької роботи, шпигунсько-диверсійно-троцькістської роботи». Але, багатозначно додав він, «повинно бути більше». Голова уряду твердо запевнив учасників Пленуму: «Військове відомство – дуже велика справа, перевірятися його робота буде не зараз, а дещо пізніше, і перевірятися буде дуже міцно»⁴⁸.

Тональність висловлювань Молотова, на нашу думку, певним чином відбивала той стан невизначеності з подальшими долями заарештованих командирів Червоної Армії, який виник після завершення всіх згаданих нами судових процесів. У в'язницях НКВС продовжувала перебувати досить ве-

лика група військових, які начебто в чомусь «завинили» перед Радянською владою, але в чому саме – слідству ніяк не таланило визначити і довести.

Ситуація, що виникла, мабуть, і підштовхнула Сталіна та його найближче оточення до рішення сфабрикувати велику кримінально-політичну справу про «троцькістську змову» у самій Червоній Армії. Як вважають практично всі дослідники, це давало можливість Сталіну розправитися з ненадійними в його очах, але авторитетними серед військових та у народі командирами Червоної Армії вищої та середньої ланки. Водночас на їх місце можна було б поставити нові кадри, які за це були б зобов'язані тільки особисто Сталіну і Ворошилову. За сталінсько-ворошиловською логікою це повинно було зміцнити Радянські Збройні Сили та посилити контроль за ними з боку вищих керівників країни.

На думку багатьох дослідників, вимога Молотова про «перевірку» військового відомства була сприйнята керівництвом наркоматів оборони і внутрішніх справ як пряма директива по чистці армії. Виконуючи цю директиву, керівництво НКВС СРСР намагалось будь-якими засобами добитися від заарештованих свідчень про існування в армії «військово-троцькістської організації» на чолі з Маршалом Радянського Союзу М.М.Тухачевським та іншими відомими військовими діячами⁴⁹.

Наприкінці квітня 1937 р. такі свідчення дали заарештовані колишні високопосадові співробітники НКВС: начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР Комісар державної безпеки 2-го рангу М.І.Гай (він брав участь у деяких допитах Д.А.Шмідта, зокрема 22-го і 31-го серпня та 21-го і 27-го вересня 1936 р., коли останній почав давати потрібні слідчим свідчення або просто підписувати), заступник наркома внутрішніх справ СРСР Комісар держбезпеки 1-го рангу Г.Є.Прокоф'єв і заступник начальника відділу ГУДБ НКВС СРСР З.І.Волович⁵⁰.

У першій половині травня 1937 р. до цього списку додалися колишній (до 1934 р.) начальник Протиповітряної оборони (ППО) РСЧА комбриг запасу М.Ю.Медведев, В.М.Примаков і В.К.Путна. і одразу ж почалися арешти «верхівки змовників». 14 травня заарештовано начальника Військової академії ім. М.В.Фрунзе командарма 2-го рангу А.І.Корка; 15 травня – заступника командуючого військами Московського військового округу комкора Б.М.Федьмана; 22 травня – колишнього першого заступника наркома оборони і начальника Управління бойової підготовки РСЧА, а з 10 травня командуючого військами Приволзького військового округу Маршала Радянського Союзу М.М.Тухачевського; того ж дня – голову Центральної Ради Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву (Осоавіахима) СРСР комкора Р.П.Ейдемана; 28 травня – командуючого військами Київського особливого військового округу командарма 1-го рангу Й.Е.Якіра; 29 травня – командуючого військами Білоруського (з 20 травня – Середньоазіатського) військового округу командарма 1-го рангу І.П.Уборевича⁵¹.

До 1 червня 1937 р. серед заарештованих вже перебувало 20 членів Військової ради при наркомі оборони СРСР⁵².

11 червня 1937 р. Спеціальна судова Присутність Верховного Суду СРСР розглянула у закритому судовому засіданні справу учасників так званої «Антирадянської троцькістської військової організації» (або «Військово-фашистської змови») у Червоній Армії М.М.Тухачевського, Й.Е.Якіра, І.П.Уборевича, А.І.Корка, Р.П.Ейдемана, Б.М.Фельдмана, В.М.Примакова і В.К.Путни, спеціально відібраних для цього процесу Й.В.Сталіним, В.М.Молотовим, Л.М.Кагановичем і М.І.Єжовим. Як відомо, всіх обвинувачених було засуджено до розстрілу, а наступного дня розстріляно⁵³.

У червні-серпні 1937 р. хвиля арештів покотилася по військовим округам. Зокрема, у Київському окрузі були заарештовані практично всі його керівники (подаємо за хронологією відповідно до документів з архівних кримінальних справ): 6 червня заарештовано командира 17-го стрілецького корпусу комдива В.Е.Гермоніуса, 11 червня – коменданта і військового комісара Київського укріпленого району комдива П.Ю.Княгницького, 15 червня – члена Військової ради і начальника Політуправління КОВО армійського комісара 2-го рангу М.П.Амеліна, 29 червня – начальника артилерії КОВО комдива Н.М.Боброва, 15 липня – першого заступника командуючого військами КОВО і начальника гарнізону м. Києва комкора Д.С.Фесенка, 23 липня – начальника штабу КОВО комбрига М.І.Подчуфарова, 10 серпня – першого заступника начальника Політуправління КОВО корпусного комісара М.Л.Хороша.

Приблизно у цей же час були заарештовані й деякі інші військові керівники округу, але ми поки що не маємо точних даних про дати і обставини цих арештів. Сподіваємося, що подальші спільні зусилля архівістів, вчених-істориків і всіх небайдужих до цієї теми приведуть до встановлення повної картини одного з найдраматичніших періодів в історії нашої країни.

У цьому номері журналу ми наводимо другу частину тематичної добірки документів, яка містить документальні матеріали з двох архівних кримінальних справ: Д.А.Шмідта (№ 43268-ФП) і П.Ю.Княгницького (№ 47575-ФП), що зберігаються у Державному архіві Служби безпеки України (далі – ДА СБУ).

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ Д.А.ШМІДТА *

Док. № 1 (17)

---

* Біографічну довідку про Д.А.Шмідта вміщено у попередньому номері журналу.

Из протоколу допиту Д.А.Шмідта від 31 серпня 1936 р.

[...]

Вопрос: Кто такой ГОЛУБЕНКО?

Ответ: ГОЛУБЕНКО Николая я знаю с гражданской войны. Он командовал бригадой в 45 дивизии. Затем он демобилизовался из армии и был секретарем Киевского Губкома КП(б)У. Встречался ли я с ним в этот период, я сейчас не помню. Знаю только, что ГОЛУБЕНКО был активным троцкистом, за что репрессировался, позже декларировал свой отход от троцкизма и был восстановлен в партии.

Вопрос: Где и когда после гражданской войны Вы встречались с ГОЛУБЕНКО?

Ответ: Насколько я помню, с ГОЛУБЕНКО я встретился впервые после гражданской войны в 1934 или же в 1935 г. в Киеве на сессии ВЦИК или же на съезде Советов.

При встрече с ГОЛУБЕНКО мы стали вспоминать общих знакомых по армии, в частности вспомнили ОХОТНИКОВА Якова, с которым ГОЛУБЕНКО работал в 45 дивизии. ГОЛУБЕНКО отзывался об ОХОТНИКОВЕ Якове очень плохо, считая его несерьезным человеком.

Затем ГОЛУБЕНКО интересовался моими настроениями и выразил при этом такое мнение, что все кто был втянут в троцкистскую борьбу с партией, тот уже не может примириться с тем положением, в каком очутились б. троцкисты в партии. ГОЛУБЕНКО начал сетовать на то, что б. троцкистам не доверяют.

[...]

ГОЛУБЕНКО при этом меня предупредил, что со мною он говорит так откровенно, что знает меня как троцкиста и что у него нет никаких сомнений, что я и сейчас являюсь его единомышленником.

Вопрос: Как Вы отнеслись к этому заявлению Голубенке?

Ответ: Из всего того, что говорил мне ГОЛУБЕНКО, для меня было ясно, что он связан с троцкистской организацией и ведет активную работу.

Исходя из этого, я тогда подтвердил ГОЛУБЕНКО, что разделяю его взгляды и здесь же ему указал, что я организационно связан с участниками троцкистской организации в Москве.

[...]

Вопрос: А Вы интересовались у ГОЛУБЕНКО его организационными связями?

Ответ: Да, интересовался. ГОЛУБЕНКО мне рассказал, что на Украине существует троцкистская организация, которой руководит КОЦЮБИНСКИЙ Юрий и он – ГОЛУБЕНКО.

Проживая в Днепропетровске им – ГОЛУБЕНКО была создана там троцкистская организация, которой он непосредственно руководит.

[...]

Вопрос: Кто еще Вам был известен из участников троцкистской

организации, связанных с ГОЛУБЕНКО?

Ответ: Мне было известно, что ГОЛУБЕНКО поддерживал организационную связь с троцкистом АХМАТОВЫМ, работавшим в Совнарком УССР. С АХМАТОВЫМ я несколько раз встречался. При этих встречах он мне жаловался на свое положение, что ему не доверяют, что с должности Прокурора республики он перешел на должность зав. детскими яслями и он не видит никаких перспектив для себя. Единственный выход, по словам АХМАТОВА, это вести активную троцкистскую работу. Показания мои записаны правильно с моих слов. Мною прочитаны.

Шмідт

*ДОПРОСИЛИ: НАЧАЛЬНИК ОО ГУГБ НКВД СССР
КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
2-ГО РАНГА*

(ГАЙ)

*НАЧАЛЬНИК 7 ОТД-НИЯ ОО ГУГБ
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ*

(ЮЖНЫЙ)

*Д/ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ ОО ГУГБ
ЛЕЙТЕНАНТ ГОС.БЕЗОПАСНОСТИ*

(РАДИН)

*ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 55-63.
Машинопис. Оригінал.*

Док. № 2 (18)

Из протоколу допиту Д.А.Шмідта від 21 вересня 1936 р.

Вопрос: Следствию известно, что Вы неоднократно встречались с Карлом РАДЕКОМ.

На какой базе происходили Ваши встречи с ним, какой характер носили эти встречи?

Ответ: С К.Б.РАДЕКОМ я познакомился в 1927 г. при следующих обстоятельствах:

как я уже показал в протоколе допроса от 22 августа, в 1927 г. я был вовлечен в троцкистскую организацию Охотниковым Яковым, который тогда же познакомил меня с Л.Троцким. Встреча моя с Л.Троцким состоялась на Малой Дмитровке в Главконцесском.

При этой встрече я интересовался у Троцкого рядом вопросов о внутривнутрипартийном положении. Так как, по мнению Троцкого, мои политические знания были ограничены (Л.Троцкий считал, что я плохо осведомлен о позициях троцкистов), он предложил ОХОТНИКОВУ направить меня к одному из лидеров оппозиции, в частности к Карлу РАДЕКУ.

После встречи с Троцким, я с ОХОТНИКОВЫМ поехали в Кремль на квартиру к РАДЕКУ К. и после знакомства остался жить на квартире РАДЕКА в течение 7-10 дней.

Проживая у РАДЕКА, последний стал меня знакомить с оппозиционными документами. РАДЕК показывал мне ряд писем Ленина и всячески старался компрометировать СТАЛИНА. РАДЕК учил меня, как следует вести оппозиционную работу и особенно подчеркивал, что делегация, которая будет избрана на 15 съезд ВКП(б), должна быть обработана в троцкистском духе, т.к. на 15-ом съезде троцкисты собираются дать генеральный бой ЦК ВКП(б).

Вопрос: Встречались ли Вы и где именно с РАДЕКОМ после 1927 г.?

Ответ: После 1927 г. с РАДЕКОМ я встретился в Москве в конце 1931 г. Встреча эта произошла в ресторане дома Герцена и носила случайный характер. РАДЕК тогда интересовался местом моей работы, я объяснил ему, что приехал в Военную академию. РАДЕК дал мне свой адрес и просил заходить к нему на квартиру. Летом 1932 г. я зашел к РАДЕКУ на квартиру. Жил он в то время в доме правительства. К этому времени в прессе было несколько статей, разоблачающих РАДЕКА в протаскивании троцкистской контрабанды в историю ВКП(б), где РАДЕК выдвигал мысль, что партия складывалась из «ручейков».

[...] РАДЕК мне сказал, что, несмотря на критику, он остается при своем мнении и выругался по адресу критикующих. Вскоре к РАДЕКУ на квартиру пришли ДРЕЙЦЕР, ОХОТНИКОВ, ЛЕОНОВ Иван и еще какой-то знакомый РАДЕКА, фамилию которого я не знаю.

...После того, когда собрались перечисленные выше лица, РАДЕК завел разговор, являвшийся, по существу, указанием по организационным вопросам троцкистского подполья. Сущность этого разговора сводилась к следующему:

РАДЕК в первую очередь остановился на том, что для всякого троцкиста совершенно ясно, что отход от троцкизма является только тактическим шагом, так как «смешно думать (дословное выражение РАДЕКА), что мы – руководители, занимавшиеся в течение долгих лет теорией, будем менять свои убеждения в угоду СТАЛИНУ. Мы теоретически доказывали правоту троцкистских взглядов и в наш отход не верит даже ЦК, который делает только демократический жест».

Тогда же РАДЕК, помимо этих общих определений позиций троцкистов, остановился на ряде практических вопросов. РАДЕК считал необходимым заняться восстановлением организационных связей с бывшими троцкистами и созданием подпольных групп. Однако, предупреждал о большой осторожности. Третья моя встреча с РАДЕКОМ была в 1934 г., в феврале м-це в гостинице «Астория» в гор. Харькове.

По словам РАДЕКА, он приезжал в Харьков для того, чтобы встретить ряд нужных ему лиц из участников троцкистской организации на Украине. С

кем персонально он мне не говорил *. Внешне его приезд был им обставлен каким-то докладом по международному вопросу.

Во время нашей встречи РАДЕК интересовался у меня, как ведется работа по созданию в армии троцкистских ячеек, подчеркивая, что работе в Красной армии руководство троцкистской организации и он лично придают огромное значение, так как, по словам РАДЕКА, в ходе дальнейших событий, именно на эти группы троцкистов в армии, придется опираться в решающий для организации момент.

[...]

Вопрос: Еще с кем Вы были связаны?

Ответ: Вспоминаю, что в 1928 г., будучи в Москве, я остановился в гостинице «Селект», куда ко мне зашел б. начальник Особого отдела Запорожской дивизии Червоного казачества КОГАН. В беседе со мною, КОГАН рассказал мне, что он троцкист, меня он также знает как троцкиста, и что он, желая активно работать, просит связать его с троцкистской организацией. КОГАНУ я объяснил, что порвал с троцкистами. Тогда КОГАН начал меня уверять, что он активный троцкист и имеет намерение честно работать в организации, и чтобы я не расценивал его обращения ко мне с какой-либо другой целью, поскольку он был чекистом.

После этой встречи я еще раз встречался с КОГАНОМ в период 1932-33 гг., но обстоятельств этой встречи сейчас вспомнить не могу. Помню лишь, что Коган мне рассказывал, что он связался с кем-то из руководителей троцкистской организации и продолжает вести троцкистскую работу. Показания записаны правильно с моих слов, мною прочитаны:

Шмідт

ДОПРОСИЛИ: НАЧ. ОСОБОГО ОТДЕЛА ГУГБ НКВД

КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 2-ГО РАНГА (ГАЙ)

НАЧ. 7 ОТДЕЛ. ОО ГУГБ НКВД

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ЮЖНЫЙ)

Ц/ОСОБ. ПОРУЧ. ОО ГУГБ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОС. БЕЗОПАСН. (РАДИН)

ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 64-65.

---

* Мабуть, це місце у свідченні Д.А.Шмідта не влаштовувало слідчих, тому у протоколі він від руки зробив додаток: «Вспоминаю, что в беседе с К.Радеком при встрече с ним в 1934 году в г. Харькове в гостинице «Астория» на мой вопрос о причине его приезда в Харьков, он мне рассказал, что по делам троцкистской организации он должен встретиться с Юрко Коцюбинским, который руководит троцкистской организацией на Украине. К.Радек действительно тогда имел встречу с Ю.Коцюбинским, но о чем конкретно он говорил с Коцюбинским – он мне не рассказывал».

Док. № 3 (19)

Із протоколу допиту Д.А.Шмідта від 27 вересня 1936 р.

Вопрос: Вы назвали не всех известных Вам участников троцкистской организации.

Следствию известно, что до ареста Вы поддерживали близкую связь с ТУРОВСКИМ С., которым Вы были предупреждены об аресте руководителя террористической группы троцкистско-зиновьевского центра ДРЕЙЦЕРА. Что Вам известно о троцкистской деятельности ТУРОВСКОГО С.?

Ответ: ТУРОВСКИЙ Семен Абрамович, заместитель командующего войсками Харьковского военного округа, мне известен как участник троцкистской организации.

[...]

Вопрос: Говорил ли Вам ТУРОВСКИЙ о своем участии в троцкистской организации?

Ответ: Да. При встрече с ТУРОВСКИМ в январе месяце 1936 года в Киеве, он, рассказывая мне, что знает о том, что я являюсь участником троцкистской организации, признался, что он также в троцкистскую организацию вовлечен ДРЕЙЦЕРОМ Е.

Вопрос: Какие поручения организации выполнял ТУРОВСКИЙ?

Ответ: Об этом ТУРОВСКИЙ мне не говорил. За несколько дней до моего ареста (тобто до 5 липня 1936 р. – *Авт.*), в Киев приехал ТУРОВСКИЙ и заехал ко мне в лагерь. ТУРОВСКИЙ сообщил мне, что арестован ДРЕЙЦЕР и по этому поводу проявлял большое беспокойство. В той же беседе ТУРОВСКИЙ мне передал, что кроме него ДРЕЙЦЕРОМ Е. к работе троцкистской организации был также привлечен САВКО (Зам. [Начальника] ПУОКР'а ХВО) *. ТУРОВСКИЙ мне тогда сказал, что со слов САВКО ему известно, что Нач. ПУОКР'а ХВО КОЖЕВНИКОВ – троцкист и поддерживает связь с МРАЧКОВСКИМ, которого он знает по Сибири. Далее ТУРОВСКИЙ мне сообщил, что он имел беседу с КОЖЕВНИКОВЫМ Сергеем – Начальником ПУОКР'а ХВО и прощупывал его позиции по отношению к троцкистам и при этом оказалось, что КОЖЕВНИКОВ знал о существовании троцкистской организации, о чем КОЖЕВНИКОВ уже был информирован МРАЧКОВСКИМ С. и СМИРНОВЫМ И.Н., с которыми он поддерживал связь еще по 5-ой армии.

Вопрос: С САВКО Вы в течение ряда лет поддерживали дружеские отношения и неоднократно встречались с ним на квартире ТУРОВСКОГО.

---

* Савко Микола Аркадійович, 1898 р.н., заступник начальника політуправління Харківського військового округу, корпусний комісар. Заарештований 22 червня 1937 р. Засуджений 5 жовтня 1937 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР до розстрілу. – *Авт.*

Вы лично имели беседу с САВКО о работе троцкистской организации?

Ответ: В начале 1936 г., во время приезда в Киев ТУРОВСКОГО, с ним вместе в Киев приезжал и САВКО.

...Тогда же САВКО мне рассказал, что он знает о моем участии в организации непосредственно от ДРЕЙЦЕРА и здесь же подтвердил, что КОЖЕВНИКОВ Сергей в курсе деятельности троцкистской организации.

Кроме того, САВКО мне сообщил, что в Харькове имеется троцкистская организация и назвал мне ряд лиц из числа участников организации, но т.к. этих лиц я совершенно не знал, то фамилии их я не запомнил. Показания записаны правильно с моих слов. Мною прочитаны.

Шмідт

ДОПРОСИЛИ: НАЧАЛЬНИК ОО ГУГБ НКВД СССР

КОМИССАР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 2-ГО РАНГА (ГАЙ)

НАЧАЛЬНИК 7 ОТД-НИЯ ОО ГУГБ НКВД

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ЮЖНЫЙ)

ДЛЯ ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ ОО ГУГБ НКВД

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (РАДИН)

ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 66-68.

Машинопис. Оригінал.

Док. № 4 (20)

Из протоколу очної ставки між обвинуваченими Туровським С.А. і Шмідтом Д.А. від 4 жовтня 1936 р. (м. Москва)

После взаимного опознания обвиняемых и утверждения, что между ними были всегда приятельские отношения, что за дачу ложных показаний они несут суровую ответственность перед судом следствием были заданы следующие вопросы:

Вопрос ШМИДТУ: С какого года вы знаете ТУРОВСКОГО?

Ответ: ТУРОВСКОГО я знаю с 1918 года.

Вопрос ШМИДТУ: Когда вам впервые стало известно об осведомленности ТУРОВСКОГО о существовании военной троцкистской организации?

Ответ: В 1935 году в разговоре с ДРЕЙЦЕРОМ в гор. Киеве он впервые об этом мне сообщил.

[...]

Вопрос ШМИДТУ: Сами вы когда-либо вели с ТУРОВСКИМ разговор о существовании и деятельности троцкистской организации, участником которой вы являлись?

Ответ: В начале 1936 года вспоминаю мой разговор с ТУРОВСКИМ в

гор. Києве. ТУРОВСКИЙ мне рассказал, что ему известно со слов ДРЕЙЦЕРА о моем участии в троцкистской организации.

[...]

Вопрос ТУРОВСКОМУ: Подтверждаете ли вы показания ШМИДТА?

Ответ: Нет, это исключительная клевета. Я действительно беседовал со ШМИДТОМ о ДРЕЙЦЕРЕ, но она велась о работе ДРЕЙЦЕРА, о моих с ним взаимоотношениях. Однако, никогда я ШМИДТУ не говорил, что ДРЕЙЦЕР меня посвятил о существовании троцкистской организации.

[...]

Показания записаны правильно с наших слов, нами прочитаны.

Очную ставку производили:

НАЧ. 7 ОТД. ОСОБОГО ОТДЕЛА ГУГБНКВД

КАПИТАН ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ:

(ЮЖНЫЙ)

ДЛЯ ОСОБЫХ ПОРУЧЕНИЙ

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ:

(РАДИН)

Верно: СТ. ИНСПЕКТОР 8 ОТД. ГУГБ

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВ. БЕЗОПАСНОСТИ:

(ГОЛАНСКИЙ)

ДА СБУ. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 75-76.

Машинопис. Завірена копія.

ДОКУМЕНТИ З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ П.Ю.КНЯГНИЦЬКОГО

КНЯГНИЦЬКИЙ ПАВЛО ЮХИМОВИЧ

Біографічна довідка

Народився 15 січня 1884 р. у м. Тирасполі Херсонської губернії в сім'ї колишнього вахмістра-міщанина, що займався дрібною торгівлею. Росіянин. У 1904 р. закінчив Комратське реальне училище, у 1915 р. – архітектурне відділення Академії мистецтв у Петрограді, а у 1917 р. – Миколаївське військове інженерне училище (також у Петрограді). З серпня 1917 р. – прапорщик російської армії на Румунському фронті. З того ж часу – член партії більшовиків.

З початку 1918 р. – у Червоній Армії, брав участь у боях з румунськими і німецькими військами. У липні-вересні 1918 р. – командир бронепоезда, у вересні-жовтні 1918 р. – начальник штабу, а з листопада 1918 р. і по червень 1919 р. – командуючий 9-ї армії, яка вела бої з військами генерала А.І.Денікіна.

У листопаді 1919 – липні 1920 рр. – начальник 58-ї стрілецької дивізії, що діяла спочатку проти військ Денікіна (зокрема, у Київській операції у

грудні 1919 р.), а згодом – проти військ Української Народної Республіки та польських військ. За бойові заслуги двічі (вдруге 15 липня 1920 р.) нагороджений орденом Червоного Прапора (№ 96 і № 404), а дещо пізніше – орденом Червоної Зірки (№ 1567).

З жовтня 1920 р. – начальник 9-ї окремої дивізії внутрішніх сил (ВНУС) по боротьбі з бандитизмом. З грудня 1920 р. – командир окремої зведеної Чернігівської бригади. У 1921-1922 рр. навчався на Вищих військових Академічних курсах. З вересня 1922 р. – командир 51-ї Перекопської дивізії, з жовтня 1924 р. – помічник командира 14-го стрілецького корпусу. У 1927-1928 рр. – начальник і військовий комісар Київської військової школи ім. С.С.Каменєва. З 1 вересня 1928 р. і до арешту – комендант і військовий комісар Київського укріпленого району. Військове звання – комдив.

Заарештований у Києві 11 червня 1937 р. Майже три місяці перебував під слідством. 9 вересня 1937 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до розстрілу як «активний учасник антирадянської військово-фашистської змови у Червоній Армії». Наступного дня розстріляний. Реабілітований 13 травня 1958 р.

Док. № 5 (21)

Витяг з протоколу допиту В.М.Примакова від 20 травня 1937 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА ПРИМАКОВА Виталия Марковича от 20 мая 1937 года

Вопрос: Вы на прошлых допросах не назвали всех известных Вам участников антисоветской военной троцкистской организации. Дайте по этому вопросу полные и правдивые показания.

Ответ: Я не намерен утаивать от следствия правду. Действительно, на прошлых допросах я назвал не всех известных мне участников контрреволюционной троцкистской организации в армии, так как сразу не мог всех вспомнить. Сейчас я вспомнил и сообщаю следствию, что участниками организации, помимо уже названных мною лиц, являются: комкор САНГУРСКИЙ – начальник штаба ОКДВА; КОХАНСКИЙ – командир авиадесантной бригады в Ленинградском военном округе; ФЛЕРОВСКИЙ – работает в воздушных силах ОКДВА; КНЯГНИЦКИЙ – комендант Киевского укрепленного района; ДЗЮЗА – помощник командующего ОКДВА по материальному обеспечению и ВАХАНОВ – начальник штаба 7 мехкорпуса. ...КНЯГНИЦКИЙ мне известен, как участник контрреволюционной троцкистской организации со слов ГАРЬКАВОВОГО. Последний мне об этом рассказывал в 1932 г. на пленуме Реввоенсовета. Впоследствии участие КНЯГНИЦКОГО в организации мне подтвердили ШМИДТ и ТУРОВСКИЙ.

Примаков

*Верно: НАЧАЛЬНИК ГРУППЫ ОПЕРТЕХНИКИ
МЛАДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
(КРАШЕНИННИКОВ)*

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 86.
Машинопис. Завірена копія.*

Док. № 6 (22)

Витяг з протоколу допиту М.С.Семенова від 10 червня 1937 р.

Вопрос: Изложите Вашу практическую контрреволюционную вредительскую деятельность в Киевском Укрепленном районе?

Ответ: О практической вредительской деятельности в Киевском Укрепрайоне, проведенной мною, я подробно изложил в ранее данных показаниях и в протоколе от 8 июня 1937 года. Все эти показания о фактах вредительства я полностью подтверждаю.

Вопрос: В ранее данных показаниях Вы скрыли, что являлись участником военно-троцкистской организации и совместно с другими членами организации занимались в Киевском Укрепрайоне вредительством.

Ответ: Да, признаю, что я скрыл свое участие в военно-троцкистской организации и совместно с другими членами организации, находившимися на службе в Киевском Укрепленном районе, занимался вредительством.

Вопрос: Назовите известных Вам участников военно-троцкистской организации в Киевском Укрепленном районе?

Ответ: Участниками военно-троцкистской организации в Киевском Укрепленном районе являлись: Комендант Укрепрайона комдив КНЯГНИЦКИЙ и быв. нач. инженеров Киевского Укрепленного района – БУРЛАКОВ, который впоследствии был назначен начальником УНР Северной Военно-Морской флотилии г. Мурманска.

Вопрос: При каких обстоятельствах и от кого Вам стало известно об участии комдива КНЯГНИЦКОГО и БУРЛАКОВА в военно-троцкистской организации?

Ответ: Об участии в военно-троцкистской организации комдива КНЯГНИЦКОГО и БУРЛАКОВА мне стало известно при следующих обстоятельствах:

15 мая 1932 г. я получил назначение и приступил к исполнению обязанностей нач. штаба Киевского Укрепленного района.

До этого я работал в Чернигове пом. начштаба 7 стр. дивизии, и для меня это назначение явилось неожиданным.

Вскоре после этого ко мне в штаб Киевского Укрепрайона специально приехал бывший начальник 6 отдела штаба КВО РАБИНОВИЧ, с которым я служил в 1929 году в 69 стрелковом полку 23 дивизии в г. Харькове, где

РАБИНОВИЧ был комиссаром полка, а я помощником командира полка.

РАБИНОВИЧ меня знал как троцкиста – участника нелегальной троцкистской организации в Военной Академии, которой руководил ОХОТНИКОВ. Об этом я лично рассказывал РАБИНОВИЧУ и, кроме того, РАБИНОВИЧ лично знал ОХОТНИКОВА. РАБИНОВИЧ мне рассказал дословно следующее: «что ЯКИР меня знает хорошо, при чем это было подчеркнuto, что знает как троцкиста, но ЯКИР перед Москвой отстоял мою кандидатуру, так как на эту должность предполагалось назначить преподавателя Военной Академии МАРДВИНОВА».

Далее РАБИНОВИЧ сказал: «На Укрепрайон поставлен старый заслуженный командир КНЯГНИЦКИЙ, который пользуется особым доверием и уважением у командующего и что я должен строго проводить все указания КНЯГНИЦКОГО и не чинить в его работе никаких препятствий». Последнее было подчеркнuto несколько раз. К тому времени у меня были данные о вредительской деятельности в Киевском Укрепленном районе и царящем хаосе в системе управления, поэтому отлично зная, что ЯКИР меня может знать только со слов ОХОТНИКОВА, указания РАБИНОВИЧА я воспринял, как прямые указания ЯКИРА – поддерживать КНЯГНИЦКОГО в проводимой троцкистской работе – вредительского порядка. В этом я и заверил РАБИНОВИЧА, что указания ЯКИРА будут выполнены.

О приезде РАБИНОВИЧА и переданных через него указаниях ЯКИРА я сообщил КНЯГНИЦКОМУ. КНЯГНИЦКИЙ мне ответил, что «все хорошо и все понятно».

Спустя некоторое время, уже в 1933 г., я убедился, что в строительстве командного пункта в Святошино – имеется вредительство, причем ведется оно грубо вредительски. Я на это обратил внимание КНЯГНИЦКОГО.

КНЯГНИЦКИЙ запретил мне вмешиваться в это дело, при этом указал, что эта постройка и дело – штаба округа.

Семенов

Верно: НАЧАЛЬНИК ГРУППЫ ОПЕРТЕХНИКИ

МЛАДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

(КРАШЕНИННИКОВ)

ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 87-89.

Машинопис. Завірена копія.

Док. № 7 (23)

Власноручні зізнання П.Ю.Княгницького від 12 червня 1937 р.

*Народному Комиссару
Внутренних Дел Союза Советских
Социалистических Республик,*

*Генеральному Комиссару
Государственной безопасности
товарищу Ежову*

*от арестованного бывшего Коменданта
Киевского Укрепленного района
Княгницького Павла Ефимовича
(бывш. комдив)*

Не считая уместным скрывать контрреволюционный заговор, после сообщенного мне обещания товарища Сталина – простить всякого, кто до конца все расскажет и раскается, я решил прямо, честно и до конца рассказать следствию все мне известное о контрреволюционном заговоре в Киевском Воен. Округе, возглавленном Якиром и моем в нем участии *.

В первой половине 1932 года Якир втянул меня в контрреволюционную организацию, развив теорию о том, что мы не в состоянии бороться со сколько-нибудь организованной армией, что мы абсолютно плохо снабжены и, что поражение наше обеспечено и, что Укрепленные районы слабы. Вытекало по его указаниям, что Киевский Укрепленный район не должен совершенствоваться.

Общая задача контрреволюционной организации заключалась в непротивлении поражению, и в помощи поражению, в частности в организации поражения Укрепленных районов путем их консервирования и неусовершенствования.

Непосредственные указания основного порядка я получал от Якира. Исполнителем Инженерного порядка по контрреволюционной работе был у Якира военный инженер Лапин. Последнее мне было известно от Якира с конца, кажется, 1932 г. Указания общего порядка по контрреволюционной работе организации для меня заключались в том, что не надо доводить огневые точки до высокой технической готовности, ибо и этого достаточно, чтобы огневая точка была мало боеспособна.

Была запроектирована и вводилась в обиход тяжелая маскировка, некомплектная система фильтров присылалась в Укр. район из Москвы, непосредственно Начальником Военно-Химического Управления Фишманом.

Из участников контрреволюционной, вредительской работы известны мне Лапин, Смирнов, Тибилев, Лямзин. Это мне известно от Лапина, который мне сообщил, что эти инженеры принимают участие в контрреволюционной организации У.В.О.

Правый фланг Киев. Укреп. Района был обнажен, открыт. Вторая по-

---

* Слідчі навмисно дезорієнтували Княгницького, повідомивши йому про обіцянку Сталіна. Якраз напередодні – 11 червня – були винесені перші смертні вирoki «учасникам військово-фашистської змови» (в тому числі і Якіру). Отже, ні про яке прощення не могло вже бути і мови. – *Авт.*

лоса сопротивления отсутствовала и не было совершенно кадров для Противотанковой артиллерии, кроме этого кадры пулеметчиков были абсолютно слабы и Нач. арт. не мог справиться с подготовкой Артиллерии к бою.

Моя контрреволюционная задача была в том, чтобы держать Киевский Укрепленный район в стабильном состоянии, без модернизации, без усовершенствования.

Я, по указанию Якира, не должен был иметь сообщников в целях конспирации.

Знаю от Якира, что по дорожной сети (грунтовые и шоссейные дороги) имелся контрреволюционный работник Енукян. Я для контрреволюционной работы привлек бывш. Начальника Штаба Семенова, который разработал оперативный план с завышенным количеством батальонных районов.

Бывший Комкор 14 Туровский был в курсе контрреволюционных указаний, данных мне Якиром. Это было сообщено самим Туровским.

Что касается самого Туровского, то он интересовался условиями обороны и нападения, а также тактики возможной борьбы Огневых точек. Я с Туровским имел два разговора на маневрах-учениях 14 с. корпуса, производившихся в Укрепленном районе. Здесь было установлено, что О.В., средние и мелкие калибры артиллерии губительны для огневых точек особенно при отсутствии перископов и технической некомплектности О.Т.

Мною лично произведена по контрреволюционным заданиям Якира утяжеленная маскировка в Киевском укрепленном районе и недоделаны дамбы, хотя их можно было при помощи саперных батальонов Округа сделать.

Однажды, кажется в 1933 году, я встретил в кабинете Туровского Серебрякова, последний в контрреволюционную организацию округа хотя и не входил, но контрреволюционные соображения о дорогах делал. Лапин сообщал мне, что по соображениям конспирации средних технических работников в контрреволюционную организацию он не привлекает, но техник Лямзин к контрреволюционной работе при постройке большого железобетонного убежища был привлечен. Там же работал член контрреволюционной организации воинж. Тибилов. Во главе с Якиром в наш контрреволюционный заговор входили Туровский, Путна, Лапин, Шмидт, Княгницкий, Лямзин, Тибилов, Семенов. О вхождении Шмидта я знал от Туровского; о вхождении Лямзина и Тибилова от Лапина.

Таким образом я в течение 4-х лет в Киевском Укрепленном районе вредил при помощи преступной бездеятельности, при помощи понижения боеспособности У.Р. Кроме того, в результате поселенного во мне и разъясненного Якиром недоверия к нашим силам (Якир при этом ссылался на ген. Бломберга, у которого он будто бы учился), я оппортунистически, двурушнически, подло умалчивал и не вскрывал контрреволюционное умаление авторитета руководства, контрреволюционные дела, поведшие к уменьшению боеспособности Укреп. Района.

Далее, я скрыл от Партии и Правительства контрреволюционную организацию и заговор и, наконец, изменил присяге и отечеству.

Я глубоко раскаиваюсь в моем контрреволюционном участии в заговоре, обещаю припомнить и изложить следствию все мельчайшие подробности контрреволюционной деятельности этого подлого предательского заговора, а также всех известных мне участников его.

Прошу пощадить меня и дать возможность использовать мои хотя бы технические способности для того, чтобы хоть в малой мере искупить перед Партией, Правительством и Родиной мою тягчайшую вину.

12.6.37.

Княгницкий

ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 25-27.

Рукопис. Оригінал.

Док. № 8 (24)

Из протоколу допиту П.Ю.Княгницького від 13 червня 1937 р.

Вопрос: Вы являетесь активным участником контрреволюционного троцкистского военного заговора?

Расскажите подробно кто и когда вовлек Вас в кр-р троцкистский военный заговор?

Ответ: Да, я признаю, что я являюсь членом контрреволюционного троцкистского военного заговора, в который вовлек меня ЯКИР в начале 1932 года – это было кажется после одной из его поездок за границу.

Обстоятельства вовлечения меня ЯКИРОМ в к-р троцкистский заговор следующие:

Начиная с начала 1932 года ЯКИР при ряде встреч на оперативных поездках, в штабах Округа, корпусах и на маневрах, в течение полутора-двух лет в разговорах старался вызвать во мне элементы неверия в прочность Советской власти и недовольство политикой партии, правительства и руководством Красной Армии. При этом ЯКИР подчеркивал плохое положение на селе, недовольство крестьян, вызванное коллективизацией сельского хозяйства. Все это он увязывал с недостатками в Красной Армии. Плохое снабжение и вооружение Красной Армии, жидкое строительство и плохое вооружение Укрепрайонов ЯКИР объяснял совершенным несоответствием руководства армией, при этом имелся ввиду Нарком Обороны тов. ВОРОШИЛОВ. ЯКИР прямо говорил о необходимости смены руководства Наркомата Обороны. Вероятным кандидатом на пост Наркома Обороны ЯКИР указывал на ГАМАРНИКА.

Развивая эти мысли ЯКИР заявлял, что при ударе поляков Красная Армия не устояла бы на Укрепленных районах и Украина поплатилась бы в первую очередь и что такой удар очень желателен, так как он заставил бы ЦК Партии заменить тов. ВОРОШИЛОВА ГАМАРНИКОМ.

С указанными доводами ЯКИРА я соглашался. При последующих подобных встречах и разговорах ЯКИР сказал, что ГАМАРНИК с группой лиц требует от нас резко выпячивать строительные и боевые недостатки в Укрепрайонах, чтобы заставить ЦК Партии сменить руководство обороной Союза. От меня лично ЯКИР потребовал выпячивать все недостатки по Киевскому Укрепрайону. Затем ЯКИР предупредил меня, что все эти наши разговоры и мероприятия должны быть сугубо конспиративными, иначе ЦК нас самих набьет.

Все эти разговоры и мероприятия вскорости вылились в организованную подпольную контрреволюционную деятельность, направленную вначале на дискредитацию руководства Красной Армии, к ослаблению мощи УВО и в частности Киевского Укрепрайона при моем участии.

В конце концов вся эта наша подпольная деятельность приняла характер подлого к-р заговора против Партии, Советского Правительства и Красной Армии.

Так я стал участником этого контрреволюционного предательского заговора.

Наш к-р заговор стремился к ликвидации Советской власти в стране и восстановлению капитализма.

[...]

Вопрос: Что Вами проделано во исполнение заданий ЯКИРА по вовлечению в к-р военный заговор других членов?

Ответ: Во исполнение к-р задания ЯКИРА по вовлечению в к-р заговор я проделал следующее:

В 1933 году мной был завербован в к-р организацию б. Нач. штаба Киевского Укрепрайона СЕМЕНОВ Михаил Семенович.

СЕМЕНОВ проявлял недовольство политикой партии и Соввласти, он был троцкистом, но об этом я узнал позже. Узнав о к-р настроениях СЕМЕНОВА, я установил, что он подходящее лицо для привлечения его в к-р заговор... Я поставил СЕМЕНОВА в известность о том, что во главе к-р заговора в округе стоит ЯКИР, и что со мной он может говорить как с представителем ЯКИРА. В скорости СЕМЕНОВ дал согласие вступить в к-р организацию... СЕМЕНОВ получил от меня задание разработать оперативный план КИУР'а так, чтобы батальонных районов в тылу было побольше и такого тактического расположения, чтобы насыщение войсками переднего края было разжижено. СЕМЕНОВ выполнил эту задачу. Позднее СЕМЕНОВ был переведен в Смелу на должность ком. полка. Больше я лично в к-р организацию никого не вовлекал.

[...]

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан.

Княгницкий

*ДОПРОСИЛ: НАЧ. КРАМАТОРСКОГО ГОРОТДЕЛА НКВД
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ*

(МИЦУЛ)

*Верно: Пом. Нач. Отделения
Мл. лейтенант ГБ*

(ДОЛГУШЕВ)

*ДА СБУ.– Спр. 47575-ФП. – Акр. 38-44.
Машинопис. Завірена копія.*

Док. № 9 (25)

Із протоколу допиту С.Ф.Архипова від 13 серпня 1937 р.

**ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
Обвиняемого АРХИПОВА Степана Феодоровича**

АРХИПОВ Степан Феодорович, 1893 г. рождения, урож. г. Ульяновск, б. Симбирск, русский, гражданства СССР, из дворян, до революции офицер царской армии в чине подпоручика.

От 13 августа 1937 года.

Вопрос: Вы являетесь участником антисоветского военнотроцкистского заговора.

Следствие требует от Вас правдивых и исчерпывающих показаний по существу Вашей контрреволюционной деятельности.

Ответ: Я действительно являюсь участником антисоветского военнотроцкистского заговора, подготовлявшего поражение Красной Армии и свержение Советской власти, путем вооруженного переворота. В заговор я был вовлечен осенью 1932 г. быв. комендантом Киевского Укрепленного района КНЯГНИЦКИМ. После окончания артиллерийского факультета Военно-технической Академии РККА я прибыл в 1931 году в Киевский Укрепрайон на должность начальника артиллерии Киевского Укрепленного района. На строительстве укрепленного района я, после ознакомления с его состоянием, нашел беспорядок и хаос. В штабе Укрепленного района царил атмосфера бездеятельности, явного недовольства политикой Советской власти и злорадства по поводу ощущавшихся тогда продовольственных трудностей.

В такой обстановке я впервые познакомился с КНЯГНИЦКИМ. С КНЯГНИЦКИМ у меня постепенно наладились хорошие взаимоотношения. На служебных докладах в кабинете у КНЯГНИЦКОГО, а также во время совместных с ним поездок по инспектированию Укрепрайона, КНЯГНИЦКИЙ стремился расположить меня к себе и приблизить.

Зная меня как быв. офицера царской армии, зная мое дворянское происхождение, о чем я лично ему рассказал в одной из бесед с ним, КНЯГНИЦКИЙ совершенно недвусмысленно в разговорах со мной

высказывал свое несогласие с политикой партии по крестьянскому вопросу. КНЯГНИЦКИЙ был против политики коллективизации сельского хозяйства и иллюстрировал несостоятельность коллективизации отдельными примерами слабых колхозов, расположенных на смежной территории с Укрепрайоном, в которых он бывал. КНЯГНИЦКИЙ высказывал также и пораженческие настроения, не веря в силу и мощь Красной Армии, всячески восхищаясь силой оружия немецкой и японской армий. Я полностью разделял антисоветское и пораженческое настроения КНЯГНИЦКОГО и дал ему понять, что в моем лице он имеет единомышленника.

Так постепенно перерастали мои отношения с КНЯГНИЦКИМ из чисто служебной связи в связь политическую. Осенью 1932 года, во время одной из очередных поездок с КНЯГНИЦКИМ по Укрепрайону, КНЯГНИЦКИЙ в беседе со мной посвятил меня в существование в Красной Армии законспирированной организации, возглавляемой ТУХАЧЕВСКИМ и ЯКИРОМ, которая ставит еврей задачей изменение существующего политического режима в стране путем насильственного переворота и установление в стране твердой власти, преимущественно из военных, на базе политического сотрудничества с троцкистами и при помощи некоторых капиталистических стран. КНЯГНИЦКИЙ предложил уже вступить в организацию и принять в ней участие, выполняя его задания и поручения.

Я дал свое согласие КНЯГНИЦКОМУ вступить в организацию и принять в ней участие, и с этого момента я стал участником военно-троцкистского заговора.

Вопрос: Изложите более подробно, что Вам известно о связи организации, участником которой Вы являлись, с другими троцкистскими организациями и связи ее с иностранными государствами.

Ответ: Со слов КНЯГНИЦКОГО, в процессе последующих его бесед со мной после вербовки, мне известно, что к-р. организация в Красной Армии контактировала свою работу с троцкистской организацией по гражданской линии, в какую входили видные партийные работники и хозяйственники. Никаких фамилий участников этой организации КНЯГНИЦКИЙ мне не называл. Троцкистские организации должны были вместе с организациями в Армии руководить вооруженным переворотом и свержением Советской власти, а после переворота обеспечить политически и практически ликвидацию колхозов и восстановление частной собственности на землю и перевод промышленности на капиталистические рельсы. Реставраторские мероприятия имелось ввиду проводить постепенно, чтобы не вызвать эксцессов со стороны рабочего класса и колхозного крестьянства.

Что касается связи организации с иностранными государствами, то со слов КНЯГНИЦКОГО мне также было известно, что руководством заговора в лице ТУХАЧЕВСКОГО и ЯКИРА приурочивалось свержение Советской власти путем вооруженного переворота к моменту нападения на СССР

Германии и Польши, о чем имелась определенная договоренность между генштабами этих стран и руководством заговора.

Намечалось обеспечить успех переворота при помощи военных сил Германии и Польши при поражении Красной Армии во время войны. В этих целях перед заговорщиками в армии ставилась задача подготовки поражения Красной Армии во время войны, путем вредительства в боевой подготовке частей, а также вредительства в Укрепленных районах и вывода их из строя во время войны.

Вопрос: Назовите всех известных Вам участников заговора.

Ответ: Мне лично, а также со слов КНЯГНИЦКОГО, известны как участники заговора следующие лица: КНЯГНИЦКИЙ – б. комендант Киевского Укрепрайона, ТУХАЧЕВСКИЙ, ЯКИР, СЕМЕНОВ – нач. штаба Киевского УР, ВЕЙНБЕРГ – нач. химслужбы УР, ТИБИЛОВ – нач. инженеров УР, НИКИТИН – бухгалтер штаба УР, КОВАЛИШИН – начальник политотдела УР.

Вопрос: Какие задания Вы получили от КНЯГНИЦКОГО как участник заговора?

Ответ: От КНЯГНИЦКОГО я получил задание на проведение вредительства по артиллерии и артиллерийским сооружениям Укрепрайона, с целью вывода из строя Укрепленного района во время войны и предоставления возможности армиям противника беспрепятственно двигаться на Киев. О деталях вредительства мне КНЯГНИЦКИЙ не говорил, так как я сам хорошо понимал свои задачи как участник заговора.

[...]

Вопрос: Кто Вам известен из участников заговора по Могилев-Ямпольскому Укрепрайону?

Ответ: Из участников заговора по Могилев-Ямпольскому Укрепрайону мне лично никто не известен, КНЯГНИЦКИЙ также мне никого не называл из участников заговора по МЯУР'у. Все записано с моих слов верно, в чем подписываюсь.

Архипов

*ДОПРОСИЛИ: НАЧАЛЬНИК 5 ОТДЕЛА УГБВОУНКВД
СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (МИЦУЛ)*

*ЗАМ. НАЧ. 5 ОТДЕЛА УГБВОУНКВД
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (ВЕСЕНЬЕВ)*

Верно: Опер Уполн. 5 отд. УГБ

Мл. лейтенант Госбезопасн.

(Бугаенко)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 97-114.
Машинопис. Завірена копія.*

Док. № 10 (26)

Из протоколу допиту П.Ю.Княгницького від 30 серпня 1937 р.

[...]

Вопрос: Назовите фамилии лиц, которых Вы лично завербовали в антисоветский военно-троцкистский заговор.

Ответ: Кроме б. Начальника Штаба Киевского УкрепРайона Семенова, о котором я показывал на предыдущих допросах, я лично завербовал в контрреволюционный военно-троцкистский заговор: б. Начальника Политотдела Киевского УкрепРайона Ковалишина и б. Начальника Артиллерии Киевского Укрепрайона полковника Архипова.

[...]

Я знал, что Ковалишин происходит из Галиции, долгое время жил в Америке, недавно к нему нелегально пришел из Польши его племянник... Он в моем присутствии высказывал резкие антисоветские настроения, направленные против политики партии, а также высказывал недовольство своим служебным положением. Его настроения носили явно контрреволюционный, мелкобуржуазный характер. Кроме того, в 1933 году, с его слов, мне стали известны его западно-украинские ориентации, сводившиеся к восхвалению украинской культуры в Западной Украине. По мнению Ковалишина, галицийская интеллигенция и мелкая буржуазия должна была бы взяться за руководство Украиной, отбросив русификаторство, т.е. в его словах проскальзывала мысль о необходимости отторжения Советской Украины от СССР.

Все эти данные послужили основанием к тому, чтобы я Ковалишина завербовал в контрреволюционный военно-троцкистский заговор.

[...]

В частых беседах (Княгницкого. – *Авт.*) с Архиповым, он (Архипов – *Авт.*) неоднократно высказывал резкие антисоветские настроения, связанные с недовольством политикой партии в области сельского хозяйства. Архипов также высказывал недовольства материально-бытовыми условиями начсостава в РККА и т.п. Зная настроения Архипова, его службу в царской армии в офицерском чине, я считал возможным завербовать его в контрреволюционный военно-троцкистский заговор.

[...]

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан, в чем и подписываюсь.

Княгницкий

ДОПРОСИЛ: Оперуполномоченный 5 Отдела УГБ НКВД УССР

Мл. лейтенант госбезопасности

(Токман)

ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 68-71.

Док. № 11 (27)
Обвинувальний висновок по слідчій справі П.Ю.Княгницького
від 2 вересня 1937 р.

«Утверждаю»
Народный комиссар Внутренних дел УССР
Комиссар государственной
безопасности 2 ранга
Леплевский
1 сентября 1937 г.

«Утверждаю»
Пом. прокурора Союза ССР
Рогинский
2 сентября 1937 г.

ОБВИНТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По обвинению КНЯГНИЦКОГО Павла Ефимовича
по ст.ст.54-1-6, 54-8, 54-11 УК УССР

Органами НКВД вскрыт антисоветский военно-фашистский заговор, возглавлявшийся агентами иностранных разведок – ТУХАЧЕВСКИМ, ЯКИРОМ и др., ставивший своей задачей – свержение Соввласти путем вооруженного переворота и организации поражения Красной армии во время войны с фашистскими государствами в целях реставрации капитализма.

Одним из руководителей антисоветского военно-фашистского заговора ЯКИРОМ, в начале 1932 года, был завербован в антисоветский заговор б. Комендант Киевского Укрепленного района – КНЯГНИЦКИЙ Павел Ефимович (л.д. 30).

Дав свое согласие на участие в антисоветском военно-фашистском заговоре и, будучи посвященным ЯКИРОМ в цели и задачи заговора, КНЯГНИЦКИЙ П.Е. получил от ЯКИРА задание проводить вербовку других лиц в антисоветский военно-фашистский заговор и снизить боеспособность Киевского Укрепленного района, путем вредительства в строительстве, вооружении и снабжении поражения Красной армии в случае войны (л.д. 32).

Исполняя указанные выше задания ЯКИРА, КНЯГНИЦКИЙ П.Е. завербовал в антисоветский военно-фашистский заговор б. Начальника Штаба Киевского Укрепленного района троцкиста СЕМЕНОВА Михаила Семеновича, б. начальника Политотдела того же Укрепрайона КОВАЛИШИНА Петра Акимовича и б. Начальника Артиллерии того же Укрепрайона АРХИПОВА Степана Федоровича, посвятив их в цели и задачи заговора, и проводил к-р вредительскую деятельность, понижавшую боеспособность Укрепрайона и облегчавшую противнику свободное проникновение на нашу территорию (л.д. 32, 35, 45-51, 68-71).

Кроме того, в 1933 году КНЯГНИЦКИЙ П.Е. был завербован агентом

одной из иностранных разведок КОБОЙ для шпионской деятельности в пользу одного из иностранных государств и впоследствии передавал этой разведке, через КОБУ материалы о состоянии Киевского Укрепрайона (л.д. 72-85).

Для шпионской деятельности КНЯГНИЦКИЙ П.Е. завербовал б. Начальника артиллерии Укрепрайона АРХИПОВА (л.д. 72-85).

Участие КНЯГНИЦКОГО П.Е. в антисоветском военном фашистском заговоре, проведение им вредительской деятельности, приведшей в совершенно небоеспособное состояние Киевский Укрепрайон, а также проведение им шпионской деятельности в пользу одного из иностранных государств подтверждается показаниями участников антисоветского военно-фашистского заговора ШЕЛЕХЕСА, ПРИМАКОВА, СЕМЕНОВА, ТИБИЛОВА и АРХИПОВА (л.д. 86, 87-89, 90-91, 92, 96, 97-114).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

КНЯГНИЦКИЙ Павел Ефимович, 1884 года рождения, уроженец Тирасполя, русский, служащий, из семьи бывшего торговца, с высшим образованием, быв. чл. ВКП(б) с 1917 г., в РККА с 1918 года, бывший комендант Киевского Укрепленного района, по званию комдив, в том, что он, являясь активным участником антисоветского военно-фашистского заговора, лично завербовал в антисоветский заговор СЕМЕНОВА, КОВАЛИШИНА и АРХИПОВА, проводил вредительскую деятельность в Киевском Укрепленном районе и, состоя агентом одной из иностранных разведок, завербовал для шпионской деятельности АРХИПОВА, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 54-1-6, 54-8 и 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Вследствие изложенного, КНЯГНИЦКИЙ Павел Ефимович подлежит суду Военной Коллегии Верховного Суда СССР, с применением закона от 1/ХП-34 г.

- СПРАВКА: 1. Обвиняемый КНЯГНИЦКИЙ П.Е. содержится в тюрьме НКВД УССР с 11/УІ-1937 г.
2. Вещдоков по делу нет.
3. На проходящих по делу лиц материалы выделены в отдельное производство.

Составлено «1» сентября 1937 г.

г. Киев

*ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МЛ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ*

(ТОКМАН)

«СОГЛАСЕН»

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 5 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР

КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ (РАТЫНСКИЙ)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 115-117.
Машинопис. Оригінал.*

Док. № 12 (28)

Довідка про виконання вироку до вищої міри покарання – розстрілу
П.Ю.Княгницького від 10 вересня 1937 р.

Секретно

СПРАВКА

Приговор о расстреле Княгницкого Павла Ефимовича приведен в исполнение в гор. Киеве «10» IX 1937 г.

Акт о приведении приговора в исполнение хранится в Особом архиве 1-го спецотдела НКВД СССР том № 11 лист № 15.

Зам. НАЧ. 12 ОТД. 1 СПЕЦОТДЕЛА НКВД СССР

Ст. лейтенант госбезопасности:

(Шевелев)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 123.
Стеклограф. Оригінал.*

Док. № 13 (29)

Рішення Військової колегії Верховного Суду СРСР про реабілітацію
П.Ю.Княгницького від 13 травня 1958 р.

**ВЕРХОВНЫЙ СУД СОЮЗА ССР
ОПРЕДЕЛЕНИЕ №4н-0124/58
ВОЕННАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР**

В составе: Председательствующего полковника юстиции Цырлинского

Членов: подполковников юстиции Луценко и Малыхина

Рассмотрела в заседании от «13» мая 1958 года

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

**Главного военного прокурора по делу коменданта и военного комиссара
Киевского укрепленного района комдива**

Княгницкого Павла Ефимовича, 1884 года рождения, уроженца г. Тирасполя, Одесской области, арестованного 11 июня 1937 года, осужденного 9 сентября 1937 года Военной Коллегией Верховного Суда СССР по ст.ст. 54-1 «б», 54-8 и 54-11 УК УССР к расстрелу с конфискацией имущества; по приговору Княгницкий лишен воинского звания «комдив».

Заслушав доклад т. Малыхина и заключение помощника Главного военного прокурора подполковника юстиции Мацкевича,

установила:

Княгницкий признан виновным в том, что он являлся участником антисоветского военно-фашистского заговора и занимался шпионажем в пользу иностранной разведки.

В заключении ставится вопрос об отмене приговора и прекращении дела за отсутствием состава преступления, так как дополнительным расследованием, произведенным в 1957 году, установлены новые обстоятельства, свидетельствующие о невинности Княгницкого и необоснованности его осуждения.

Установлено, что военно-фашистского заговора в РККА в действительности не существовало, а лица, осужденные как руководители этого заговора, реабилитированы.

Обвинение Княгницкого в шпионаже при проверке так и не подтвердилось.

Проверив материалы дела и дополнительного расследования и соглашаясь с доводами, изложенными в заключении, Военная Коллегия Верховного Суда СССР

определила:

Приговор Военной коллегии Верховного Суда СССР от 9 сентября 1937 года в отношении Княгницкого Павла Ефимовича по вновь открывшимся обстоятельствам отменить и дело о нем за отсутствием состава преступления прекратить.

Председательствующий (подпись)

Члены: (подписи)

*ДА СБУ. – Спр. 47575-ФП. – Арк. 255-255 зв.
Рукопис на бланку. Оригінал.*

Примітки

¹ Отечественная история. – 1997. – № 5. – С. 109-121.

² Военно-исторический журнал. – 1991. – № 8. – С. 44-53; № 9. – С. 55-63.

³ Военные архивы России. – 1993. – № 1. – С. 30-111.

⁴ Источник. — 1994. — №3. — С. 72-88.

⁵ Феофанов Ю. Возвращение к правде // Известия. – 1988. – 14 июня; Ильин М. Выстрел в Смольном // Советская культура. – 1989. – 15 августа.

⁶ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 82.

⁷ О деле так называемого «московского центра» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 64-85; О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 78-79.

⁸ Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 181-

---

184.

⁹ Закрите письмо ЦК ВКП(б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 95-100.

¹⁰ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 58-59.

¹¹ Жертвы репрессий. – К., 1993. – С. 57.

¹² Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 190; Жертвы репрессий. – С. 60.

¹³ О так называемом «кремлевском деле» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 91.

¹⁴ Там же. – С. 86-93.

¹⁵ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4. – С. 43.

¹⁶ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 82.

¹⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 201-202.

¹⁸ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 63-64.

¹⁹ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 82.

²⁰ Там же. – С. 82-83.

²¹ О так называемом «параллельном антисоветском троцкистском центре» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 32, 36.

²² О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 79.

²³ Там же. – С. 80, 84-85.

²⁴ Жертвы репрессий. – С. 60.

²⁵ У деяких публікаціях (див.: Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів) // Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики. Препринт № 2. – К., 1988. – С. 12; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990. – С. 39) вказується, що Д.А.Шмідта і Б.І.Кузьмичова було заарештовано у червні (зокрема, Шмідта – 5 червня) 1936 р. Однак документи з архівної кримінальної справи Шмідта та спогади його дружини Олександри Костянтинівни у викладі старшого наукового співробітника Інституту історії України Національної Академії наук України О.Й.Щусь (див.: Щусь О.Й. Повернути ім'я героя. Розповідь про комдива Д.А.Шмідта // Маршрути історії. – К., 1990. – С. 400) свідчать про те, що Д.А.Шмідта було заарештовано все ж таки 5 липня 1936 р.

²⁶ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С. 44.

²⁷ Див, зокрема: Табачник Д.В. Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів). – С. 12-13.

²⁸ ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 43-54; 79-79 зв.

²⁹ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С. 47.

³⁰ О так называемом «антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре». – С. 78-81.

³¹ Закрите письмо ЦК ВКП(б). О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 100-115.

-
- ³² ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 29-35; 69-74.
- ³³ Там само. – Арк. 43-54; 55-63; 66-68.
- ³⁴ Там само. – Арк. 79-79 зв.
- ³⁵ Табачник Д. Останній бій командарма // Робітнича газета. – 1988. – 30 березня; Його ж. Командарм Якір. Останні роки життя // Трибуна лектора. – 1988. – № 6. – С. 41; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. – С. 147-148; Щусь О.Й. Повернути ім'я героя. Розповідь про комдива Д.А.Шмідта. – С. 402-403.
- ³⁶ О так называемом «параллельном антисоветском центре». – С. 36-37.
- ³⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 193-196.
- ³⁸ ДА СБ України. – Спр. 43268-ФП. – Т. 3. – Арк. 55-65.
- ³⁹ Пиріг Р.Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії. – С. 322.
- ⁴⁰ Жертвы репрессий. – С. 60
- ⁴¹ Пиріг Р.Я. «Справа» Юрія Коцюбинського. – С. 322; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 197.
- ⁴² Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 197-198.
- ⁴³ О так называемом «параллельном антисоветском троцкистском центре». – С. 30-34.
- ⁴⁴ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 201.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Жертвы репрессий. – С. 62-63.
- ⁴⁸ Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. – С. 45.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Там же. – С. 46.
- ⁵¹ Там же. – С. 47-49.
- ⁵² Там же. – С. 52.
- ⁵³ Там же. – С. 56-57.